

Received: 2025/6/17
Accepted: 2025/11/3
from 25 to 50

Mohammad Etrat Doost

Associate Professor in Department
of Theology and Islamic Studies,
Shahid Rajaei Teacher Training
University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author)
Etratdoost@stru.ac.ir

**Hasan Zarnosheh
Farahani**

Associate Professor in Department
of Theology and Islamic Studies,
Shahid Rajaei Teacher Training
University, Tehran, Iran.
zarnosheh@stru.ac.ir

**Fariba Sharbaty
Nokandeh**

Master's student in Quran and
Hadith Sciences, Shahid Rajaei
Teacher Training University,
Tehran, Iran.
fariba.sh.6570@gmail.com

Keywords:

Holy Qur'an, Surah Luqman,
moral system, thematic analysis.

**The Coherent Network of Themes Underlying the Moral
Propositions in Surah Luqman**

Abstract

One of the objections raised concerning the moral propositions found in the verses of the Holy Qur'an concerns their apparent disorder and dispersion across disparate discussions, such that no coherent model can readily be drawn from them for the design of a moral system. This issue has been raised with particular force in relation to Surah Luqman, which is replete with ethical teachings, and exegetes have accordingly sought, each from his own perspective, to propose a model for the moral discussions contained in this surah. Using thematic analysis — an interdisciplinary, text-based research method — this study seeks to collect and catalogue the moral propositions of Surah Luqman as documented in various exegetical works, and ultimately to uncover their basic and organizing themes. The findings show that, of the 34 verses of Surah Luqman, 175 moral propositions were extracted, which, after classification, yield 108 citable basic themes. In subsequent stages of the thematic analysis, these basic themes were classified — along individual and social dimensions — under the four pillars of any moral system: principles and foundations, prerequisites, requirements, and obstacles, thereby forming a model of the individual and social moral system grounded in Surah Luqman.

چکیده

یکی از شبهات مطرح درباره‌ی گزاره‌های اخلاقی آیات قرآن کریم، مسئله‌ی بی‌نظمی و پراکندگی آن‌ها در میان مباحث متفاوت است، به گونه‌ای که نمی‌توان از آن‌ها الگوی منسجمی برای طراحی یک نظام اخلاقی ترسیم کرد. این مسئله به صورت ویژه درباره‌ی سوره‌ی لقمان که مملو از آموزه‌های اخلاقی است، بسیار مطرح است و به همین علت، مفسران تلاش کرده‌اند تا از دیدگاه خود، الگویی برای مباحث اخلاقی بیان‌شده در این سوره مطرح کنند. در این پژوهش، با استفاده از روش تحلیل مضمون به عنوان یک روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن‌محور تلاش شده است، گزاره‌های اخلاقی این سوره مستند به تفاسیر متفاوت جمع‌آوری و احصا شوند و در نهایت، مضامین پایه و سازمان‌دهنده‌ی آن‌ها کشف گردند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، از تعداد ۳۴ آیه‌ی سوره‌ی لقمان، تعداد ۱۷۵ گزاره‌ی اخلاقی استخراج شده است که پس از دسته‌بندی، به عنوان ۱۰۸ مضمون پایه و اصلی اخلاقی قابل استناد هستند. در مراحل بعدی اجرای روش تحلیل مضمون، مضامین پایه در دو جهت‌گیری فردی و اجتماعی، به تفکیک ذیل چهار رکن هر نظام اخلاقی شامل اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع طبقه‌بندی شده و الگوی نظام اخلاق فردی و اجتماعی مبتنی بر سوره‌ی لقمان را شکل می‌دهند.

محمد عترت دوست

دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی،
دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران،
ایران. (نویسنده‌ی مسئول)
Etratdoost@sru.ac.ir

حسن زرنوشه فراهانی

دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی،
دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی،
تهران، ایران.
zarnosheh@sru.ac.ir

فریبا شربتی نوکنده

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن
و حدیث، دانشگاه تربیت دبیر شهید
رجایی، تهران، ایران.
fariba.sh.6570@gmail.com

واژگان کلیدی:

قرآن کریم، سوره‌ی لقمان، نظام
اخلاقی، روش تحلیل مضمون.

مطالعه‌ی علم اخلاق بر مبنای شیوه‌های معمول دچار نوعی رکود معنایی یا ایستایی تأثیرگذاری و اثربخشی شده است که به مؤلفه‌ی غالب در مطالعه‌ی منابع و متون اخلاقی تبدیل شده‌اند. این معضل متون قرآنی را که منبع اصلی علم اخلاق اسلامی هستند، وارد حوزه‌هایی از مطالعات موضوعی کرده است که مفید و قابل توجه هستند؛ اما پرسش‌های اساسی درباره‌ی نقش و کارکرد هدایتگر مفاهیم اخلاقی آیات قرآن را بدون پاسخ گذاشته‌اند؛ به همین علت، ضروری است که با استفاده از روش‌های تحقیق جدید و میان‌رشته‌ای و با طرح سؤالات محوری به صورت موردی و سوره‌محور، دوباره به بررسی نظام اخلاقی مطرح شده در قرآن کریم پرداخت و تلاش کرد تا پاسخی مناسب به شبهه‌ی گزاره‌های اخلاقی پراکنده در این کتاب آسمانی داد. باید گفت که یکی از شبهات رایج و مطرح درباره‌ی آموزه‌های قرآن کریم، مسئله‌ی پراکندگی و وجود نداشتن نظم دقیق و معمول در کتب علمی و کلاسیک است. پاسخ‌های متعددی به این شبهه داده شده است؛ اما اگر بتوان در یک پژوهش موردی و سوره‌محور، نظم حاکم بر آموزه‌های قرآنی را اثبات کرد، وجهی دیگر از اعجاز و نظم قرآن کریم تبیین خواهد شد.

به همین منظور، در این پژوهش با طرح این سؤال که چه نظامی بر آموزه‌های اخلاقی مطرح در سوره‌های قرآن کریم حاکم است، به مطالعه‌ی یکی از سوره‌های قرآن کریم پرداخته و تلاش شده است، با استفاده از یک روش تحقیق میان‌رشته‌ای، نظم حاکم بر گزاره‌های این سوره کشف و تبیین شود؛ به عبارت دیگر، این تحقیق به دنبال آن است که با استخراج گزاره‌های اخلاقی در قرآن کریم و بررسی و طبقه‌بندی آن‌ها به این سؤال اصلی پاسخ دهد: این گزاره‌ها چگونه قابلیت ساخت یک نظام اخلاقی برای تعالی رشد افراد جامعه‌ی بشری را دارند؟

بدین منظور، یکی از سوره‌های مهم و مطرح قرآن به عنوان نمونه مطالعه شده و گزاره‌های اخلاقی آیات آن استخراج گردیده است. سوره‌ی مبارکه‌ی لقمان یکی از سوره‌های مشهور به محتوای اخلاقی است؛ اما همواره این پرسش در ذهن مفسران و قرآن‌پژوهان وجود داشته که چه نظامی بر آموزه‌های اخلاقی این سوره حاکم بوده و چه الگویی در این سوره ترسیم شده است؛ به همین سبب، جامعه‌ی آماری این تحقیق سوره‌ی لقمان انتخاب شده است.

همچنین ویژگی خاص دیگر این مقاله استفاده از روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن‌محور «تحلیل مضمون»، برای کدگذاری و استخراج مضامین پایه و طبقه‌بندی آن‌ها به منظور دستیابی به ساختار حاکم بر آن‌هاست. در این روش، با طی فرایندی دقیق و منظم، در چند مرحله گزاره‌های اخلاقی مستخرج از آیات که مستند به تفاسیر هستند، کدگذاری می‌شود و سپس مضامین اصلی سوره استخراج خواهند شد. از آنجاکه نتایج این تحقیق هم در حوزه‌ی اثبات اعجاز بیانی و نظم قرآن و هم در حوزه‌ی علم اخلاق و ترسیم الگو و نظام اخلاقی مطرح شده در سوره‌ی لقمان کاربست دارد؛ بنابراین، پرداختن به چنین پژوهشی لازم و ضروری است و وجه نوآوری دارد.

۲- معرفی سوره لقمان

پیش از پرداختن به نتایج استفاده از روش تحلیل مضمون درباره‌ی سوره‌ی لقمان و استخراج گزاره‌های اخلاقی این سوره، ابتدا لازم است اندکی درباره‌ی محتوا و شأن نزول این سوره بیان شود و سپس به یافته‌های تحقیق پردازیم.

سوره‌ی لقمان سی‌ویکمین سوره‌ی قرآن کریم است و ۳۴ آیه دارد که ازجمله‌ی سور مکی است و به سبب محتوای غنی و ساختار تربیتی خاص خود، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. نام این سوره برگرفته از شخصیت لقمان حکیم است که گفته‌شده از اهالی سودان (مصر) بوده و به بردگی روزگار می‌گذرانده؛ اما خواجه‌ی خود را شیفته‌ی حکمت‌ها و اندرزهای خویش کرده است (الصالحی، ۱۳۸۵، ص ۵۶).

سوره‌ی لقمان ازجمله سور شاخص قرآن کریم است که پیوند عمیق و درونی میان دین و اخلاق را به تصویر می‌کشد. آموزه‌های اخلاقی این سوره نه صرفاً مجموعه‌ای از دستورهای اخلاقی مستقل، بلکه برخاسته از بنیادهای دینی همچون توحید، وحی، معاد و شریعت هستند. در این سوره، اخلاق بدون ایمان بی‌ریشه تلقی شده است و دین بدون اخلاق، ناکارآمد (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۲۳۸).

علت انتخاب سوره‌ی لقمان برای انجام این پژوهش نیز، پیام‌ها و موضوعات گوناگونی از قبیل یادآوری توحید با ذکر نشانه‌های خدا، یادآوری قیامت و پندهای اخلاقی برای سازندگی روحی انسان است که در این میان، بخش مهمی از مفاهیم و مفاد آن را مباحث اخلاقی تشکیل می‌دهد. این نکته باعث شده است تا برخی از مفسران این سوره را ازجمله سوره‌های اخلاقی قرآن بنامند؛ زیرا از مجموع مفاهیمی که آیات این سوره ارائه می‌دهد، می‌توان نسخه‌ی کاملی از مباحث بنیادین اخلاقی را استخراج کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۵).

محتوای سوره بیان‌کننده‌ی عظمت و اهمیت قرآن در هدایت بشر، تقسیم انسان‌ها به نیکوکار و مستکبر، بیان سرنوشت هر دو گروه، بیان برخی معجزات علمی قرآن ازجمله قانون جاذبه و زوجیت گیاهان، نصایح و موعظه‌های حکیمانه لقمان به فرزندش، علل ایمان به مبدأ و معاد، بیان علوم اختصاصی خداوند مانند زمان مرگ انسان‌ها و برپایی قیامت است (رامیار، ۱۳۶۳، ص ۵۸۵).

سوره‌ی لقمان ضمن تصریح بر بهره‌مندی جناب لقمان از موهبت الهی حکمت، به نقل سخنان حکیمانه و اخلاقی او و مباحثی ازجمله توحید، وصف حال نیکوکاران، خصوصیات منکران و مستکبران، دعوت به تقوا و توصیف اوضاع قیامت می‌پردازد. این سوره با تأکید بر ریشه‌های اعتقادی اخلاق و ارتباط مستقیم آن با توحید و شکرگزاری، نظامی منطقی برای تربیت اخلاق فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد، به‌گونه‌ای که در آیات میانی سوره، سخنان پدران و حکیمانه‌ای را به فرزند خود ارائه می‌دهد و از اهمیت اساسی در شکل‌گیری شخصیت انسان برخوردار است (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۲، ص ۳۳).

۳- پیشینه‌ی تحقیق

تحقیقات درباره‌ی گزاره‌های اخلاقی قرآن کریم به‌ویژه سوره‌ی لقمان، در سال‌های اخیر توجه بسیاری از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. برخی از محققان به بررسی تأثیر آموزه‌های لقمان بر رفتارهای اجتماعی و فردی مسلمانان پرداخته‌اند و برخی نیز به تبیین رابطه‌ی میان آموزه‌های اخلاقی قرآن و روان‌شناسی تربیتی معطوف شده‌اند؛ به‌عنوان مثال، سید رضا موسوی و خدیجه سلیمانی‌فرد در مقاله‌ی «سبک زندگی بر اساس نصایح قرآنی حضرت لقمان^(ع)»، به بررسی سبک زندگی اسلامی و عبادی بر اساس نصایح قرآنی حضرت لقمان به فرزندش پرداخته‌اند؛ اما تنها ۵ آیه از سوره‌ی لقمان را بررسی کرده‌اند که حاوی پند و اندرز و مفاهیم بلند انسان‌سازی بوده است (نک: موسوی و سلیمانی‌فرد، ۱۳۷۴).

مریم میناخانی نیز در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «ساختار معنایی سوره‌ی لقمان با محوریت حکمت قرآنی»، بیشتر به دنبال تبیین نظریه‌ی ساختار معنایی بر اساس انسجام محتوایی میان آیات یک سوره بوده و رسیدن به غرض واحد را دنبال کرده است (نک: میناخانی، ۱۳۹۴). سیده زهرا دعوتی نیز در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «تفسیر ساختاری سوره‌ی لقمان»، به ساختار هندسی آیات این سوره اشاره نموده است (نک: دعوتی، ۱۳۹۵).

بنابراین، با توجه به این پیشینه مشخص می‌گردد که وجه نوآوری پژوهش حاضر استفاده از روش تحلیل مضمون برای استخراج و شبکه‌سازی گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان و ترسیم الگوی نظام اخلاق فردی و اجتماعی در این سوره است.

۴- روش تحقیق

کسب نتایج مفید و بامعنی در تحقیقات کیفی، مستلزم به‌کارگیری روش‌هایی است که بتواند حجم عظیم داده‌ها را به‌گونه‌ای نظام‌مند ثبت کند و به تحلیل دقیق آن‌ها بپردازد. ازجمله روش‌های تحلیل کیفی که با استفاده از آن می‌توان به فهم عمیق و جامعی از داده‌های بررسی‌شده رسید، روش «تحلیل مضمون»^۱ است. تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006, p. 80)؛ به عبارت دیگر، تحلیل مضمون راهبردی برای تقلیل و تحلیل داده‌هاست و به‌وسیله‌ی آن، داده‌های کیفی تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی، تلخیص و بازسازی می‌گردند (Given, 2008, p. 867). در تحلیل مضمون، پژوهشگر به دنبال یافتن الگوهای تکراری معنادار است که با سنجش فراوانی واژگان به‌دست می‌آید.

تحلیل مضمونی راهبردی توصیفی است که با جستجوی الگوهای درون یک مجموعه، فرایند تحلیل داده‌های کیفی را برای درک بهتر تسهیل می‌کند. حاصل این تحلیل مضمونی نیز، توصیفی

1- Thematic Analysis

از آن الگوها و طرح محیطی است که بر آن الگوها وحدت می‌بخشد؛ بدین معنا که چه مضمون کلانی باعث شده است، این مضامین متعدد در یک متن واحد وجود داشته باشند و این مضامین چه ارتباطی با همدیگر دارند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۶۰).
این روش بر اساس رویه‌ای مشخص و در سه مرحله، مضامین را کشف، تشریح و تحلیل می‌کند که عبارت‌اند از:

الف. تجزیه‌ی متن و استخراج مضامین پایه؛

ب. تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده؛

ج. ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر (Attride-Stirling, 2001, p. 389).

در ادامه، به‌منظور آشنایی با فرایند اجرای روش و چگونگی استخراج گزاره‌های اخلاقی، این سه مرحله و یافته‌های تحقیق بیان خواهد شد.

۱-۴- مرحله‌ی اول: تجزیه‌ی متن و استخراج مضامین پایه

در روش تحلیل مضمون، ابتدا به تجزیه و توصیف متن پرداخته می‌شود که این مرحله شامل سه بخش آشنا شدن با متن و تقطیع اولیه، کدگذاری و استخراج مضامین پایه است؛ همچنین پس از انجام این سه مرحله، به تطبیق دادن کدها با قالب مضامین و استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاری شده و سنجش فراوانی مضامین پرداخته می‌شود. در اینجا، با توجه به محدودیت حجم مقاله، بخشی از جدول کدگذاری آیات با استناد به تفاسیر به‌عنوان نمونه آورده می‌شود:

جدول شماره ۱. گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان

آیه	آیه با ترجمه	گزاره‌ی اخلاقی	منبع
۲	«تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ؛ این آیات کتاب محکم و استوار است.»	ارشاد و هدایت، باید بر اساس حکمت باشد.	تفسیر نور، ج ۷، ص ۲۲۷.
		قرآن همانند دانشمند حکیمی است که در عین خاموشی، با هزار زبان سخن می‌گوید، تعلیم می‌دهد، اندرز می‌گوید، تشویق می‌کند، انذار می‌نماید و داستان‌های عبرت‌انگیز بیان می‌کند.	تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۹.
		برنامه‌ریزی زندگی انسان برای اعتقاد و زندگی باید بر اساس حکمت باشد.	تفسیر من وحی القرآن، ج ۱۵، ص ۱۳.
		انسان عاقل از امور فاسد و باطل می‌پرهیزد.	تفسیر کشف الاسرار و عدة الإبرار، ج ۷، ص ۴۷۴.
۳	«هُدًى وَ رَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ؛ که سراسر هدایت و رحمتی است برای نیکوکاران.»	احسان و نیکی نتیجه‌ی ایمان و تقوا است.	تفسیر مجمع‌البیان، ج ۱۹، ص ۱۶۲.
		ارشاد و هدایت باید همراه رحمت و محبت باشد.	تفسیر نور، ج ۷، ص ۲۶۶.
		نیکوکاران آمادگی پذیرش حق را دارند.	تفسیر مخزن العرفان، ج ۱۰، ص ۱۲۸.

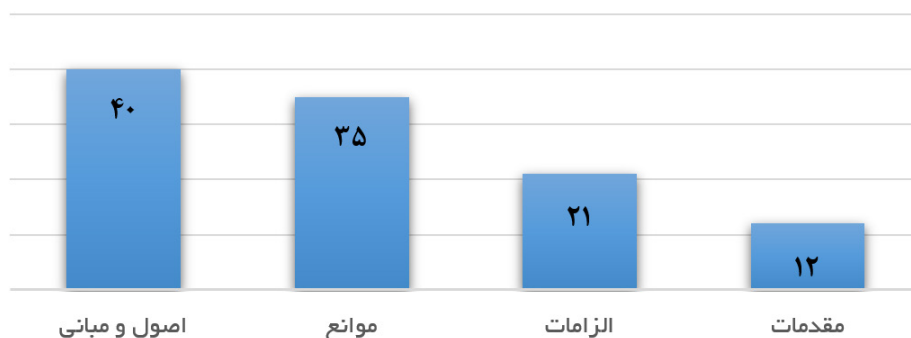
آیه	آیه با ترجمه	گزاره‌ی اخلاقی	منبع
۴	«الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ؛ همانان که نماز را برپا می‌دارند و زکات می‌دهند و به آخرت یقین دارند.»	انسان‌های نیکوکار اهل عبادت هستند. انسان‌های نیکوکار زکات واجب اموال خود را پرداخت می‌کنند. انسان‌های نیکوکار به معاد و زندگی پس از مرگ ایمان دارند.	تفسیر المیزان، ج ۱۶، ص ۳۱۳.
		مهم‌ترین انگیزه‌ی انسان‌های نیکوکار برای پرهیز از گناه و انجام وظایف، یقین به معاد است.	تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۱۰.
		اسلام دین جامعی است، تکلیف‌های آن نیز جامع و همه‌جانبه است. تکلیف بدنی: «نماز»؛ تکلیف مالی: «زکات»؛ تکلیف قلبی: «یقین»	تفسیر نور، ج ۷، ص ۲۲۶.
		اقامه‌ی نماز و زکات باید سیره‌ی دائمی باشد.	تفسیر انوارالتنزیل و اسرار التاویل، ج ۴، ص ۲۱۳.
		انسان نیکوکار کسی است که هم به مسائل اقتصادی توجه دارد و هم به مسائل معنوی.	تفسیر احسن‌الحديث، ج ۸، ص ۲۳۸.

در این تحقیق، از ۳۴ آیه‌ی سوره‌ی لقمان، ۱۷۵ گزاره‌ی اخلاقی به‌عنوان کدگذاری اولیه‌ی تحقیق با استناد دقیق به تفاسیر قرآن کریم استخراج شد که پس از بازبینی و دسته‌بندی، درنهایت، تعداد ۱۰۸ مضمون پایه استخراج گردید.

۲-۴- مرحله‌ی دوم: تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده

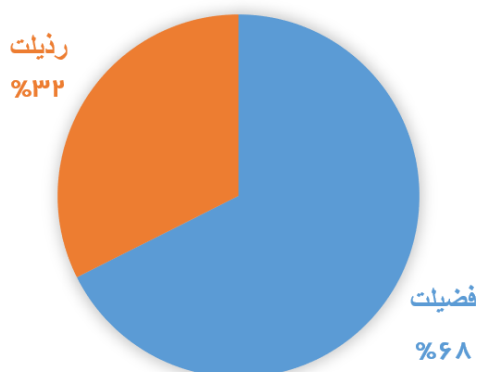
در گام دوم، مجموع مضامین پایه را باید پس از بازبینی و بازخوانی مکرر، در گروه‌های مشخصی دسته‌بندی کرد تا به مضامین سازمان‌دهنده دست یافت. همان‌گونه که بیان شد، از ۳۴ آیه سوره‌ی لقمان، درنهایت موفق به استخراج ۱۰۸ مضمون پایه، به‌عنوان گزاره‌های اخلاقی این سوره شدیم؛ اما در مرحله‌ی دوم اجرای روش تحلیل مضمون و دسته‌بندی مضامین پایه، از آنجاکه به دنبال ترسیم ساختار نظام‌مند گزاره‌های اخلاقی این سوره بودیم، با استناد به دانش علم مدیریت توانستیم این گزاره‌ها را در چهار بخش اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع دسته‌بندی کنیم. گفتنی است که در علم مدیریت، به‌منظور ترسیم یک الگوی جامع و کامل، حتماً لازم است که این چهار رکن اساسی به‌صورت کامل و دقیق ترسیم شوند؛ بنابراین، ما نیز در این مقاله از همین الگو پیروی کردیم.

در ادامه، نمودار سنجش فراوانی این چهار رکن در مضامین پایه اخلاقی سوره‌ی لقمان بدین‌صورت است:

نمودار شماری ۱. سنجش فراوانی ارکان الگوی جامع نظام اخلاقی سوره لقمان

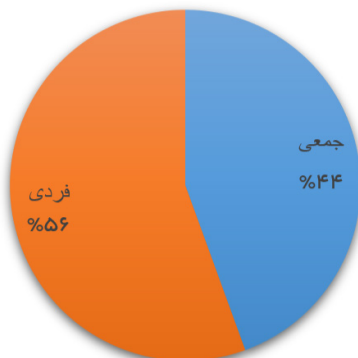
همچنین در این مرحله، از آنجاکه رویکرد کلی افعال اخلاقی را به دو گونه فضیلت و رذیلت دسته‌بندی می‌کنند، ما نیز در پژوهش خود، با طرح این پرسش که چه تعداد از مضامین پایه‌ی اخلاقی سوره‌ی لقمان بیان‌کننده‌ی فضائل اخلاقی و چه تعداد از آن‌ها به دنبال اصلاح رذایل هستند، به طبقه‌بندی مضامین بر این اساس اقدام کردیم که نمودار ذیل بیان‌کننده‌ی نتایج طرح این سؤال است و نشان می‌دهد، تعداد ۷۳ مضمون با رویکرد ایجاد فضیلت و تعداد ۳۵ مضمون با رویکرد اصلاح رذیلت در این سوره بیان‌شده است.

نمودار شماری ۲. سنجش فراوانی رویکردهای اخلاقی در سوره‌ی لقمان

همچنین در ادامه‌ی این تحقیق، با توجه به اینکه در الگوهای اخلاقی ارائه‌شده از سوی مکاتب و ادیان، باید به جهت‌گیری‌های فردی و اجتماعی نیز توجه داشت، مجدد با طرح این پرسش که چه تعداد از مضامین پایه‌ی اخلاقی سوره‌ی لقمان متناسب با افراد و به‌صورت شخصی صادرشده و چه میزان هم متناسب با جامعه و روابط اجتماعی افراد با یکدیگر است، دوباره به طبقه‌بندی مضامین پایه اقدام کردیم که نمودار ذیل هم نتیجه‌ی طرح این سؤال است و نشان می‌دهد،

تعداد ۶۰ مضمون با جهت‌گیری فردی و تعداد ۴۸ مضمون نیز با جهت‌گیری جمعی در این سوره مطرح شده است.

مودار شماره ۳. سنجش فراوانی جهت‌گیری‌های اخلاقی در سوره لقمان

نتایج نمودارهای بالا نشان می‌دهد که در سوره مبارکه‌ی لقمان هم به رویکردهای دوگانه‌ی اخلاقی و هم به جهت‌گیری‌های فردی و اجتماعی، به‌صورت تقریباً یکسان توجه شده است و شاید اختلاف اندک در آمار به خاطر ضعف محققان در استخراج کامل و جامع گزاره‌های اخلاقی یا دسته‌بندی غلط باشد.

۴-۳- مرحله‌ی سوم: ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر

مرحله‌ی سوم از فرایند اجرای روش تحلیل مضمون، ترکیب متن به‌واسطه‌ی طبقه‌بندی مضامین سازمان دهنده و دستیابی به مقوله‌هایی است که از آن‌ها با عنوان مضامین فراگیر یاد می‌شود. بررسی‌های دقیق و تلاش برای طبقه‌بندی و ترکیب دقیق مضامین سازمان دهنده‌ی به‌منظور نیل به الگو و ساختار جامع نظام اخلاقی سوره‌ی لقمان نشان می‌دهد که مجموعه مضامین اخلاقی این سوره را می‌توان در دو الگوی «نظام اخلاق فردی» و «نظام اخلاق اجتماعی» ترسیم کرد. نکته‌ی مهم و قابل‌تأمل در این بخش آن است که در هر دو الگوی نظام اخلاق فردی و اجتماعی، به‌صورت کامل و دقیق چهار رکن نظام‌های اخلاقی شامل اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع به‌صورت دقیق بیان‌شده و اتفاقاً رویکردهای فضیلت‌گرا و رذیلت‌زدا نیز در آن‌ها به‌صورت مساوی رعایت شده است. در ادامه‌ی این تحقیق، به‌منظور ترسیم دقیق این دو الگو، تفصیل دقیق مطالب و یافته‌های تحقیق بیان می‌شود.

۵- ساختار نظام‌مند گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان

همان‌گونه که در بخش مقدمه بیان شد، مسئله‌ی اصلی این تحقیق آن است که گزاره‌های اخلاقی پراکنده در سوره‌ی لقمان، از چه نظم و ساختار خاصی تبعیت می‌کنند؛ و به همین منظور

تلاش شد تا از روش تحقیق میان‌رشته‌ای تحلیل مضمون، برای دسته‌بندی و تفکیک گزاره‌های اخلاقی این سوره استفاده شود تا درنهایت بتوانیم شبکه‌ی مضامین آن‌ها را کشف و ترسیم کنیم. در بخش‌های گذشته‌ی مقاله، به‌صورت دقیق فرایند اجرای این روش و بخشی از یافته‌های کمی تحقیق بیان شد. اکنون در ادامه، با تمرکز بر یافته‌های کیفی تحقیق تلاش داریم تا الگوی جامع نظام اخلاقی مطرح‌شده در سوره‌ی لقمان را تبیین کنیم. این یافته‌های کیفی در دو بخش الگوی نظام اخلاق فردی و الگوی نظام اخلاق اجتماعی قابل‌بیان هستند. در هر قسمت نیز ارکان چهارگانه‌ی هر نظام اخلاقی شامل اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع به‌صورت دقیق بیان‌شده است که درنهایت، خواننده را به فهم ساختار نظام‌مند گزاره‌های اخلاقی بیان‌شده در سوره‌ی لقمان می‌رساند.

۱-۵- الگوی نظام اخلاق فردی در سوره‌ی لقمان

همان‌گونه که بیان کردیم، هر نظام اخلاقی که از سوی مکاتب مادی یا الهی بخواهد عرضه شود، الزاماً باید چهار رکن داشته باشد. درواقع، این چهار رکن شاکله‌های اصلی هر نظام اخلاقی هستند و بدون توجه به آن‌ها، خلأ جدی در آن نظام مشاهده می‌شود. بر اساس این، در این پژوهش نیز با استناد به تعاریف دقیقی که در دانش علم مدیریت برای این ارکان چهارگانه بیان‌شده بود، به طبقه‌بندی مضامین پایه‌ی مستخرج از گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان اقدام کردیم و آن‌ها را در این چهار بخش تفکیک نمودیم که نتایج آن بدین شرح است:

۱-۱-۵- اصول و مبانی اخلاق فردی

اصول و مبانی نظری عبارت‌اند از: مجموعه‌ای از اعتقادات و باورهایی که افراد جامعه به‌صورت فردی و اجتماعی آن‌ها را پذیرفته‌اند و به آن‌ها باور دارند و عمل خود را بر این مبانی استوار می‌سازند. در حقیقت، این مبانی فکری ریشه‌ی الزامات، مقدمات و موانع اصل هدایت هستند که از جنس معرفت هستند و شامل مجموعه شناخت‌هایی است که انسان از خود، خدا، عالم هستی و امور پیرامونی خویش دارد و به ارزش‌ها و رفتارهای او جهت می‌دهد. اصول و مبانی اخلاق فردی شامل مواردی هستند که تخطی از آن‌ها تحت هیچ شرایطی جایز نیست و به‌مثابه خطوط قرمزی هستند که محدوده‌ی حرکت انسان را در راه هدایت به سوی مقصد نهایی مشخص می‌کنند. در ادامه، جدول مضامین پایه‌ی بخش اصول و مبانی نظام اخلاق فردی در سوره‌ی لقمان درج‌شده است و به‌منظور جلوگیری از تطویل، تنها شماره‌ی آیات درج گردیده است تا نشان دهیم به‌رغم پراکندگی ظاهری گزاره‌های اخلاقی در این سوره، درعین حال، نظم دقیقی بر آن‌ها حاکم است که به‌واسطه‌ی تحلیل دقیق می‌توان بدان دست یافت.

جدول شماره‌ی ۲. اصول و مبانی نظام اخلاق فردی

ردیف	آیه	مضمون پایه
۱	۲	ارشاد و هدایت، باید بر اساس حکمت باشد.
۲		برنامه‌ریزی زندگی انسان برای اعتقاد و زندگی باید بر اساس حکمت باشد.
۳	۵	اقامه‌ی نماز و پرداخت زکات زمینه‌ی بهره‌گیری از هدایت قرآن را فراهم می‌سازد.
۴		انسان‌های نیکوکار رستگار می‌شوند.
۵	۶	عذاب مهین یعنی عذاب دردناک و توهین‌آور.
۶	۱۲	شکر نعمت به سود خود انسان و کفران نعمت به ضرر خود انسان است.
۷		شکر باید مستمر باشد تا نافع باشد؛ اما کفر با یک‌بار هم ضرر می‌رساند.
۸	۱۴	سپاس خدا تعظیم او و فرمان‌برداری از فرمان‌هایش است و سپاس پدر و مادر نیکی و احسان به آنان خواهد بود.
۹		احترام والدین حقی است انسانی، نه تنها اسلامی، حتی به والدین کافر نیز باید احسان کرد.
۱۰	۱۶	انسان باید در همه‌ی اعمال و گفتار خود و در همه‌ی نیات خود نظارت خداوند را احساس کند.
۱۱		خصلت خوب یا بد از عمل انسان به‌قدر دانه‌ی خردل هم باشد، خدا آن را در روز قیامت حاضر خواهد کرد.
۱۲	۱۷	نماز، زکات، امر به معروف و نهی از منکر از اصول اخلاقی است.
۱۳	۲۰	نعمت ظاهری اعضای ظاهر و نعمت باطنی قلب است که همان معرفه الله است.
۱۴	۲۲	اسلام یعنی انسان با همه‌ی وجودش رو به خدا کند و اطاعت خود را با نافرمانی مخلوط نکند.
۱۵		تسلیم غیر خدا بودن بردگی و اسارت است؛ اما تسلیم خدا بودن آزادی و رشد است.
۱۶	۳۴	خدا در صورت اقتضای مصلحت، مقداری از غیب را به پیامبر خود می‌آموزد. پیامبر نیز آن را به اوصیای خود یاد می‌دهد.

یکی از مهم‌ترین اصول و مبانی الگوی نظام اخلاق فردی مطرح‌شده در سوره‌ی لقمان، مسئله‌ی شکرگزاری است که در دو بخش تشکر از خدا به‌عنوان خالق و رب و تشکر از والدین به‌عنوان مربیان و پرورش‌دهندگان انسان در عالم دنیا مطرح گردیده است. در این سوره، چون خداوند متعال به شکر نعمت‌های خویش امر کرده است؛ بنابراین، با اشاره خواسته است، تذکر دهد که شکر هر مُنعم واجب و لازم است و بدین سبب، از پدر و مادر سخن به میان آورده و بر ما واجب کرده است که از والدین اطاعت کنیم و سپاس آنان را به‌جای آوریم و به نیکویی با آنان رفتار کنیم و از اینکه سپاس والدین را به دنبال سپاس خود قرار داده است، بدان علت است که خداوند آفریننده‌ی

انسان است و والدین وسیله‌ای برای آفرینش و حفظ آن هستند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۹، ص ۱۷۲). یکی دیگر از اصول و مبانی نظام اخلاق فردی مطرح شده در سوره‌ی لقمان، مسئله‌ی اخلاص و توجه کامل به خداوند است که با تعبیر «تسلیم وجه برای خدا» بیان شده است. این عبارت در حقیقت به توجه کامل با همه‌ی وجود به ذات پاک پروردگار اشاره دارد؛ زیرا «وجه» به معنی صورت، به سبب آنکه شریف‌ترین عضو بدن و مرکز مهم‌ترین حواس انسانی است، به‌عنوان کنایه از ذات او به کار می‌رود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۶۷). همچنین تأکید مجدد بر گزاره‌ی تقوا و رعایت آن نیز یکی دیگر از اصول و مبانی نظام اخلاق فردی است که هر انسان مؤمنی باید به‌عنوان شاکله‌ی وجود خودش، این مسئله را مدنظر داشته باشد و رعایت کند. در این سوره، خداوند با بیانی عمومی، همه‌ی انسان‌ها را مخاطب قرار می‌دهد و به تقوی دعوت می‌کند؛ زیرا در قیامت هیچ بی‌نیازکننده‌ای نیست که آدمی را بی‌نیاز کند، مگر ایمان و تقوی (فضل‌الله، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۲۲).

۵-۱-۲- مقدمات اخلاق فردی

منظور از مقدمات مجموعه عواملی هستند که به‌صورت اجرایی و عملیاتی لازم است گام‌به‌گام در مسیر تحقق هدف موردتوجه قرار بگیرند و اجرا شوند تا پس از پایان آن‌ها بتوان گفت که مسیر طی شده و فرد به کمال آن مقصد دست یافته است؛ به عبارت دیگر، منظور از مقدمات گام‌ها و مراحل هر مسیر است که فرایند طی مسیر را ترسیم می‌کنند. در میان گزاره‌های اخلاقی بیان شده در سوره‌ی لقمان نیز مواردی وجود دارند که بیان‌کننده‌ی مقدمات و مراحل سیر و سلوک اخلاقی برای حرکت افراد به سوی هدایت و رشد و تکامل هستند؛ به عبارت دیگر، هر فردی که بخواهد به سوی هدایت حرکت کند و به رشد و تکامل و درنهایت، سعادت ابدی برسد، به‌ناچار نیازمند شناخت این موارد و رعایت آن‌هاست که در جدول ذیل احصا شده است:

جدول شماره‌ی ۳. مقدمات اخلاق فردی

ردیف	آیه	مضمون پایه
۱	۳	احسان و نیکی نتیجه‌ی ایمان و تقوا است.
۲	۵	رستگار کسی است که آنگاه که اوامر و نواهی خداوند رسید، در راه تقوا و ایمان به او گام بردارد.
۳	۱۳	از بهترین راه‌های تربیت صحیح فرزند، گفتگوی صمیمی با اوست.
۴	۱۵	پدر و مادر کافر را در امور دنیایی کمک کن؛ اما در اوامر آخرتی، از آنان اطلاعات نکن.
۵	۱۹	در راه رفتن و سخن گفتن اعتدال را رعایت کن.
۶		به هنگام سخن صدا را بلند نکن و به‌سادگی و آرامی صحبت کن.
۷	۲۲	کسی که تسلیم خدا باشد، درحالی که محسن است، عاقبت کارش تقرب به خداست.
۸	۳۳	بهترین زاد و توشه برای روزی که حتی پدر و فرزند به داد یکدیگر نمی‌رسند، تقواست.

آنچه از این مضامین پایه‌ی اخلاقی برداشت می‌شود، در مرحله‌ی اول، توجه به قرآن کریم

به عنوان کتاب آسمانی مسلمانان است که در آیه‌ی ۳ این سوره، با دو وصف «هدایت‌گری» و «رحمت بودن برای محسنان» توصیف شده است تا در نهایت، ذات حکیم بودن این کتاب آسمانی را تکمیل کند؛ به عبارت دیگر، قرآن کتابی است که به سوی واقع و حق هدایت می‌کند و به مقصد حقیقی و واقعی نیز انسان را می‌رساند، نه مانند لهو الحدیث که انسان را از امور مهم بازمی‌دارد و به مقصد واقعی نمی‌رساند (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳۱۳).

هدایت‌گر بودن این کتاب در حقیقت برخاسته از صفت رحمت پروردگار است؛ زیرا انسان نخست در پرتو نور قرآن حقیقت را پیدا می‌کند و به آن معتقد می‌شود و در عمل خود آن را به کار می‌بندد و سپس به دنبال آن، مشمول رحمت واسعه و نعمت‌های بی‌پایان پروردگار می‌گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۱۰).

در آیات دیگر این سوره، مقدمات دیگر نیل به سعادت در پرتو توجه به آموزه‌های اصلی این کتاب بیان شده که به عنوان نمونه عبارت‌اند از: اقامه‌ی نماز، پرداخت زکات، امر به معروف و نهی از منکر. در این مسیر نیز انسان باید اعتدال را رعایت کند و در مواجهه با دیگران، با رفق و نرمی رفتار نماید؛ به همین علت و به عنوان مثال، مجدد مسئله‌ی مواجهه‌ی انسان با والدین را مطرح می‌کند که لازم است، به طور پسندیده و متعارف با آنان مصاحبت نماید، نه به طور ناشایست؛ و حال آن دو رعایت را کند، با رفق و نرمی رفتار نماید و جفا و خشونت در حقشان روا ندارد، مشقاتی که از سوی آنان می‌بیند، تحمل کند؛ چون دنیا بیش از چند روزی گذرا نیست و محرومیت‌هایی که از سوی آن دو می‌بیند، قابل تحمل است. البته باید توجه داشت که نباید به خاطر پدر و مادر، از انجام واجبات دینی چشم پوشید؛ چون راه سعادت ابدی است (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳).

۵-۱-۳- الزامات اخلاق فردی

برای حرکت در مسیر هدایت و باقی ماندن در این مسیر و رسیدن به اهداف غایی که در آیات متعدد قرآن کریم با عنوان سعادت بشر و فوز و فلاح به آن‌ها اشاره شده است، باید الزاماتی را به عنوان باید‌ها و نبایدهای مسیر رعایت کرد که در سوره‌ی مبارکه‌ی لقمان به برخی از آن‌ها اشاره شده است. این الزامات تسهیل‌گر و تسریع‌کننده‌ی حرکت و نیز ضامن دستیابی به اهداف هستند و بدون فراهم آوردن و رعایت این الزامات، حرکت فرد یا جامعه دچار سستی، توقف یا انحراف از مسیر خواهد شد. بخشی از این الزامات در جدول ذیل بیان شده است:

جدول شماره‌ی ۴. الزامات اخلاق فردی

ردیف	آیه	مضمون پایه
۱	۴	اسلام دین جامعی است، تکلیف‌های آن نیز جامع و همه‌جانبه است. تکلیف بدنی: «نماز»؛ تکلیف مالی: زکات.
۲		انسان نیکوکار کسی است که هم به مسائل اقتصادی توجه دارد، هم به مسائل معنوی.
۳	۱۲	هنگامی که قلب انسان بر اثر پاکی و تقوی به نور حکمت روشن گردد، سخنان الهی بر زبانش جاری می‌شود و همان می‌گوید که خدا می‌گوید و آن‌گونه می‌اندیشد که خدا می‌پسندد.
۴		امانت‌داری، سکوت و صداقت دریچه‌های حکمت را از قلب بر زبان جاری می‌کند.
۵	۱۳	از رسالت‌های پدر نسبت به فرزند، موعظه‌ی دائمی است.
۶		فرزند، به نصیحت نیاز دارد.
۷	۱۴	اگر پدر و مادر با خدا بودند، باید راهشان را پیروی کنی، وگرنه اطاعتشان بر تو واجب نیست.
۸	۱۵	اطاعت از آنان مادامی که مستلزم ترک اطاعت از خداوند نباشد، واجب است.
۹	۱۷	ازجمله وظایف والدین نسبت به فرزندان آموزش نماز و امر به معروف و نهی از منکر است.
۱۰		صبر عزم و اراده را قوی می‌کند.
۱۱	۱۸	راه رسیدن به سعادت مبارزه با همه‌ی مظاهر تکبر و غرور است.
۱۲	۱۹	در همه‌ی امور مطلوب، حد وسط است.
۱۳	۲۹	کسی که نظام شب و روز و آفتاب و ماه را ببیند، ممکن نیست از عالم بودن صانع آن به دقایق و اعمال مهم آن غافل بماند.
۱۴	۳۱	مؤمن کسی است که در مقابل ناملایمات بسیار صبور و در برابر نعمت‌ها بسیار شاکر است.
۱۵		شکیبایی در ناراحتی‌ها و سپاس‌گزاری در نعمت‌ها بالاترین عبادت‌ها است.

یکی از موارد ضروری و لازم در الگوی نظام اخلاق فردی مطرح‌شده در سوره‌ی لقمان، مسئله‌ی «رعایت احکام شرعی» و مقید بودن به آن‌هاست. اینکه در این سوره‌ی شریفه، از زبان جناب لقمان به‌عنوان موعظه‌ی دائماً به فرزندش سفارش می‌کند که نماز را ترک نکند، پرداخت زکات و صدقه را ترک ننماید، امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکند و در مقابل ناگواری‌ها خویشتن‌دار باشد، بیان‌کننده‌ی این مطلب است که این امور ازجمله الزامات و باید‌های طی مسیر سیر و سلوک اخلاق فردی هستند و هر کس می‌خواهد به سعادت برسد، لازم است این موارد را رعایت کند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۲۵۲).

بنابراین، مفسران نیز با تأکید بر آیه‌ی «يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ...» بیان کرده‌اند که توصیه‌ی لقمان به فرزندش که می‌گوید: پسر من نماز را برپا دار، نه تنها یک نصیحت اختیاری، بلکه الزام و امر است؛ زیرا نماز مهم‌ترین پیوند انسان با خالق است، قلب را بیدار و روح تو را مصفی می‌کند و آثار گناه

را از جان انسان می‌شوید، نور ایمان را در سرای قلب پرتوافکن می‌دارد و آدمی را از فحشاء و منکرات باز می‌دارد (مبیدی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۴۹۷).

در آیات ۱۸ و ۱۹ نیز، به دو صفت نهی و دو صفت امر اشاره شده است: نهی از خودبرتربینی و خودپسندی که یکی سبب می‌شود انسان بر بندگان خدا تکبر کند و دیگری موجب می‌گردد انسان خود را در حد کمال پندارد و در نتیجه، در بهای تکامل را به روی خود ببندد. در مقابل این دو صفت مضموم، به رعایت اعتدال در عمل و سخن امر شده است؛ زیرا هر کس این صفات چهارگانه را رعایت کند و بدان ملتزم باشد، در میان مردم خوشبخت و پیروز است و در پیشگاه خدا عزیز و محبوب خواهد بود؛ به همین سبب است که در روایات اسلامی، نسبت به موضوع تواضع و حسن خلق و ملاطفت در برخوردها و ترک خشونت در معاشرت اهمیت بسیار داده شده است (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳۰۲).

یکی دیگر از الزامات بیان شده برای نظام اخلاق فردی در سوره‌ی لقمان، مسئله‌ی تلازم صبر و شکر با یکدیگر است. این دو واژه در آیات متعددی از قرآن کریم در کنار یکدیگر ذکر شده‌اند تا نشان دهند، امور جاری زندگی انسان یا طبق مراد اوست که جای شکر دارد و یا برخلاف میل انسان که جای صبر دارد؛ پس انسان دائماً باید یا در حال صبر یا شکر باشد، وگرنه در حال کفران و غفلت خواهد بود (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۲۸۴).

۴-۱-۵- موانع اخلاق فردی

انسان‌ها استعداد‌های بی‌نهایت در هر دو جهت صعودی و نزولی، برای رسیدن به اعلی‌علیین یا اسفل سافلین دارند. خداوند فرشتگان را از عقل محض خلق کرد و حیوانات را از شهوت محض؛ اما انسان را از عقل و شهوت باهم خلق نمود. اگر انسان عقل خویش را بر شهوت مسلط کند و انسانیت خود را رشد دهد، به اعلی‌علیین نائل می‌شود و اگر شهوت بر عقل مسلط گردد، حیوانیت تقویت می‌شود؛ بنابراین انسان این قابلیت را دارد که از حیوانات پست‌تر گردد و به اسفل سافلین سقوط کند. به همین منظور، در هر نظام اخلاقی لازم است که مجموعه‌ای از نبایدها به‌عنوان موانع طی مسیر سیر و سلوک اخلاقی بیان شوند تا رهروان آن مسیر بدانند که از چه اموری باید فاصله بگیرند.

این موانع ویژگی‌ها یا صفات اخلاقی ناپسند و زشتی هستند که فرد را به سوی رفتارهای ناپسند و زشت هدایت می‌کنند و در نتیجه، او را از مسیر منحرف خواهند کرد. آزادی و اختیار برای حرکت در هر مسیری لازمه‌ی حرکت است؛ بنابراین، شناخت موانع راه و تلاش برای رفع موانع پیش‌رو برای رسیدن به هدف ضروری است. در غیر این صورت، با وجود موانع قوی و متعدد، حرکت در هر جهتی غیرممکن یا بسیار مشکل و کند خواهد شد. در سوره‌ی لقمان، مواردی به‌عنوان موانع نظام اخلاق فردی مطرح شده است که در جدول زیر نمایش داده می‌شود:

جدول شماره‌ی ۵. موانع اخلاق فردی

ردیف	شماره	مضمون پایه
۱	۲	پرهیز از امور فاسد و باطل
۲	۶	پرهیز از اموراتی که مصداق لهو‌الحدث هستند.
۳	۷	پرهیز از تکبر و غرور
۴		پرهیز از روحیه‌ی استکباری که مانع پذیرش حق است.
۵		انسان خودش با اعمال و کردار ناشایست عذاب سخت جهنم را بر خود مهیا می‌کند و خود را از فیوضات و رحمت‌های غیرمتناهی حق تعالی محروم می‌گرداند.
۶	۱۱	پرهیز از تکیه کردن بر خواسته‌های خود و رجوع به علم
۷	۱۳	پرهیز از شرک
۸	۱۶	پرهیز از گناه، حتی گناه کوچک
۹	۱۸	پرهیز از تکبر، بی‌اعتنایی، غرور و خودپسندی
۱۰		پرهیز از تکبر که باعث رشد کدورت و کینه می‌شود.
۱۱		پرهیز از فخرفروشی
۱۲		پرهیز از تکبر در راه رفتن
۱۳	۱۹	پرهیز از صحبت کردن با صدای بلند
۱۴	۲۰	پرهیز از سخن گفتن بدون علم و آگاهی
۱۵	۲۱	پرهیز از تقلید کورکورانه
	۳۳	پرهیز از پیروی از شیطان که انسان را دچار غفلت می‌کند.

یکی از مهم‌ترین موانعی که در نظام اخلاق فردی سوره‌ی لقمان مطرح‌شده، مسئله‌ی شرک به خدای متعال و خروج از مسیر توحید است. از آنجاکه عظمت هر عملی به عظمت اثر آن است و عظمت معصیت به عظمت کسی است که نافرمانی‌اش می‌شود؛ بنابراین، بزرگ‌ترین مانع در مسیر عبودیت و بندگی، نافرمانی خدا و اعتقاد و باور به اوست. عظمت کبريایی همه‌ی جهان هستی از اوست و کسی که این عظمت را به فرد دیگری غیر از خدای واحد نسبت دهد، ناسپاس‌ترین و کافرترین انسان است؛ بنابراین، اینکه در سوره‌ی لقمان از مسئله‌ی شرک با عنوان ظلم بزرگ و عظیم یادشده: «إِنَّ الشَّرَّكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ»، به همین سبب است (طبرسی، ۱۳۷۱، ج ۱۹، ص ۱۸۴).

در این آیه، عظمت شرک مقید به قیدی در مقایسه با سایر گناهان نشده است تا بفهماند که عظمت ظلم شرک آن‌قدر بزرگ است که با هیچ گناه دیگری قابل قیاس نیست (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳۲۲). درواقع، آن کسی که برای خداوند شریک قائل شده، در حقیقت وظیفه‌ی

خود را نسبت به شناخت توحید پروردگار انجام نداده است و از این نظر، ناقص و ظالم خواهد بود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۹، ص ۱۷۲) و چون مسئله‌ی شناخت خدای متعال و خالق انسان ازجمله‌ی اصلی‌ترین مسائل انسان باید باشد، اگر کسی در این زمینه کوتاهی کند، گناه بزرگی مرتکب شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۵۴).

همسو با آن و از آنجاکه انسان باید به امور مهم و اساسی بپردازد و از امور لهو و بیهوده دوری کند، مسئله‌ی نهی از «لَهْوُ الْحَدِيثِ» (لقمان: ۶) و بیهوده سخن گفتن و به دنبال امور بیهوده رفتن را به عنوان مانعی دیگر مطرح کرده است. مطالب بیهوده و بی‌اساس انسان را از امور اساسی منحرف می‌کنند و از مسیر نظام اخلاقی دور می‌سازند؛ بنابراین، به نظر می‌رسد اینکه در آیه‌ی «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءُنَا» (همان: ۳۱)، یکی دیگر از موانع هدایت فردی را تکبر در مقابل پذیرش حرف حق دیگران و تقلید کورکورانه از اجداد و گذشتگان بیان می‌دارد، در ادامه‌ی مسیر تلاش برای شناخت توحید و نهی از لهو الحدیث باشد. بی‌شک تعصب ناروا در شنیدن حرف دیگران از موانع حق‌پذیری و رشد اندیشه است و سرانجام پیروی از افکار پوچ نیاکان دوزخ است (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۱۵، ص ۸۱).

از آیه‌ی ۱۸ سوره‌ی لقمان این‌گونه برداشت می‌شود که تکبر نوعی توهین به مردم است؛ زیرا زمینه‌ساز رشد کدورت‌های جدید و تحریک‌کننده‌ی کینه‌های درونی قدیم خواهد شد؛ بنابراین، یکی دیگر از موانع نظام اخلاق فردی در این سوره، مبارزه با همه‌ی مظاهر تکبر و غرور معرفی شده است. اگر کبر را خیلاء خوانده‌اند، بدین سبب است که آدم متکبر خود را بزرگ خیال می‌کند و چون فضائل بسیار برای خود تصور می‌نماید، بسیار فخر می‌فروشد (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳۲۶).

۲-۵- الگوی نظام اخلاق اجتماعی در سوره‌ی لقمان

پیش از این بیان شد که هر نظام اخلاقی الزاماً باید چهار رکن داشته باشد. در الگوی نظام اخلاق اجتماعی مطرح‌شده در سوره‌ی لقمان نیز این چهار رکن به‌وضوح قابل ترسیم و تبیین است:

۲-۵-۱- اصول و مبانی اخلاق اجتماعی

داشتن باورها و اعتقادات مشخص اولین اصل برای فعالیت هر انسان و جامعه و تعیین‌کننده‌ی جهت حرکت آن‌ها است که توجه مستمر به آن، نداشتن انحراف از مسیر و برنامه‌ی تعیین‌شده را ضمانت می‌نماید. این باورها و اعتقادات موجب هماهنگی نیروها و انسجام تلاش‌ها و هم‌افزایی میان عناصر و مؤلفه‌های مختلف اجتماعی می‌شود. اجتماعی زیستن ناگزیر وظایف و مسئولیت‌هایی را بر انسان‌ها بار می‌کند که همه‌ی افراد باید تکالیف خویش را در برابر دیگران بشناسند و به آن‌ها عمل نمایند؛ همچنین باید توجه داشت که در نظر گرفتن یک اسوه برای پیمودن راه و الگوبرداری علمی از او، حرکت در راستای اهداف را که همان هدایت و سعادت ابدی

است، تسهیل و تسریع می‌کند.

در این بخش، همانند بخش گذشته، اصول و مبانی مطرح‌شده برای ساخت یک نظام اخلاقی با جهت‌گیری اجتماعی مبنی بر آموزه‌های سوره‌ی لقمان در قرآن کریم بیان‌شده است.

جدول شماره‌ی ۶. اصول و مبانی اخلاق اجتماعی

ردیف	شماره	مضمون پایه
۱	۴	اسلام دین جامعی است، تکلیف‌های آن نیز جامع و همه‌جانبه است. تکلیف بدنی: «نماز»، تکلیف مالی: زکات
۲		انسان‌های نیکوکار به معاد و زندگی پس از مرگ ایمان دارند.
۳	۸	بهشت مخصوص اهل ایمان و عمل صالح است.
۴	۹	همیشه رحمت خداوند بر غضبش پیشی گرفته است و تأکید خلود و وعده‌ی حق الهی نیز تأکیدی بر همین فروزی رحمت بر غضب است.
۵	۱۵	انسان باید به سوی خدا و پیامبر برگردد و تابع کسی باشد که او را به یگانگی و توحید ارشاد کند.
۶	۱۶	چیزی در اوج آسمان‌ها و جوف زمین و اعماق دریا از علم او پنهان نیست و علم او به همه‌ی پنهان‌ها احاطه دارد.
۷		پیروی از وحی و آنچه از جانب خداوند است، لازم است.
۸	۲۳	خداوند از اعمال انسان‌ها حتی آنچه در سینه‌ها می‌گذرد، آگاهی دارد و همه را در روز قیامت به تصویر می‌کشد.
۹	۳۱	شکر خداوند به خاطر نعمتش واجب است.

یکی از اصول و مبانی در الگوی نظام اخلاق اجتماعی که انسان باید رعایت کند، زندگی بر اساس حکمت است. بر اساس آیه‌ی «وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ»، کسی که برنامه‌ریزی خود را برای زندگی بر اساس حکمت آغاز می‌کند؛ یعنی برای هر چیزی که مربوط به اوست، حدودمرزی تعیین می‌نماید و در جهت اهداف خوب و صحیح آن حرکت می‌کند؛ بنابراین، مردم باید در آیات آن احکام عقلی و عملی را جستجو نمایند که زندگی خود را بر پایه‌های پایدار و محکم متمرکز می‌کنند (فضل‌الله، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۱۳).

زندگی بر اساس حکمت یعنی زندگی همراه با ایمان و تقوا. بر اساس مضامین مستخرج از گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان نیز به‌دست می‌آید که احسان و نیکی در زندگی اجتماعی نتیجه‌ی وجود ایمان و تقوا در انسان است. بر اساس بیان مفسران قرآن کریم، زندگی همراه با ایمان و تقوا، هدایت و بشارت به نعمت‌های الهی را در پی خواهد داشت که مهم‌ترین آن‌ها بشارت به سعادت و بهشت الهی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۱۰).

۲-۲-۵- مقدمات اخلاق اجتماعی

همان‌گونه که بیان شد، منظور از مقدمات مجموعه‌ی اصول و مراحل هستند که هر انسانی فارغ از گرایش‌های دینی خود، به موجب بهره‌مندی از نعمت عقل و اندیشه برای دستیابی به هدف نهایی، باید آن‌ها را رعایت کند و اجرا نماید. از سوی دیگر، این مقدمات خنثی و بدون جهت مثبت یا منفی نیستند؛ یعنی هرکدام یک سبب مفهومی در اختیار انسان قرار می‌دهند که هم می‌توان محتوای خوب در آن گنجاند و هم محتوای بد. هدف هم می‌تواند الهی و خیر باشد و هم شیطانی و شر؛ بنابراین، وظایف و تکالیف هم می‌توانند کارهای شایسته و صواب را دربر بگیرند و هم کارهای ناشایست و ناپسند را؛ بنابراین، عقل ضرورت هرکدام را درک می‌کند و آن‌ها را به‌عنوان مقدمه‌ی حرکت به سوی هدایت اجتماعی می‌پذیرد. در این قسمت، بخشی از مقدمات نظام اخلاق اجتماعی استخراج‌شده از سوره‌ی لقمان را در جدول زیر آورديم:

جدول شماره‌ی ۷. مقدمات اخلاق اجتماعی

ردیف	شماره	مضمون پایه
۱	۹	خداوند خلف وعده نمی‌کند و بر انجام همه‌ی امور توانایی دارد.
۲	۱۰	قدرت لایزال و عظمت خداوند در همه‌چیز حتی زوج آفریدن گیاهان و بدون ستون بودن آسمان وجود دارد.
۳		خداوند حکیم مدبر این جهان است.
۴	۱۷	کسی که می‌خواهد در جامعه امر به معروف و نهی از منکر کند، ابتدا باید به‌وسیله‌ی نماز خودسازی کند.

مسئله‌ی یقین ازجمله‌ی اولین مقدماتی است که در مسیر سیر و سلوک اخلاقی در نظام اجتماعی باید بدان توجه داشته باشیم. یک انسان مؤمن و موحد و با اخلاق در جامعه، ابتدا باید یقین خود را نسبت به دو مقوله‌ی مهم توحید و معاد تقویت نماید و سپس فرایند سیر و سلوک اخلاقی را شروع کند. بر اساس آنچه در آیه‌ی ۴ سوره‌ی لقمان می‌فرماید: «الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ»، مهم‌ترین انگیزه‌ی انسان‌های نیکوکار برای پرهیز از گناه و انجام وظایف، یقین به معاد است. یقین و ایمان به آخرت اگر مداومت شود، آدمی را از هر عمل بد و منکری محفوظ می‌دارد. بر اساس آنچه از گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان به‌دست می‌آید، هدایت در حقیقت مقدمه‌ای است برای رحمت پروردگار؛ زیرا انسان نخست در پرتو نور قرآن حقیقت را پیدا می‌کند و به آن معتقد می‌شود و سپس در عمل، خود آن را به‌کار می‌بندد و درنهایت، به دنبال آن مشمول رحمت واسعه و نعمت‌های بی‌پایان پروردگار می‌گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۱۰).

پس از مقدمه‌ی کسب یقین، مقدمه‌ب دیگر عمل به احکام شرعی و واجبات دینی است که در حوزه‌ی نظام اخلاق اجتماعی، مسئله‌ی امر به معروف و نهی از منکر در سوره‌ی لقمان مطرح‌شده

است: «يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزَمِ الْأُمُورِ» (لقمان: ۱۷). مسلم است که در همه‌ی کارهای اجتماعی، به‌ویژه در برنامه‌ی امر به معروف و نهی از منکر، مشکلات فراوانی وجود دارد و سودپرستان سلطه‌جو و گناهکاران آلوده و خودخواه به آسانی تسلیم نمی‌شوند و حتی در مقام اذیت و آزار و متهم ساختن آمران به معروف و ناهیان از منکر برمی‌آیند که در چنین شرایطی، بدون صبر و استقامت و یقین داشتن به معاد و آخرت، هرگز نمی‌توان بر این مشکلات پیروز شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۵۲).

البته این یقین نیز حاصل نمی‌شود مگر در پرتو تقیّد به احکام دینی که در بخش الگوی نظام اخلاق فردی به تفصیل بیان شد که مسئله‌ی اقامه‌ی نماز و پرداخت زکات برای پاک‌سازی مال، ازجمله‌ی مهم‌ترین این امور است. کسی که می‌خواهد در جامعه امرونی کند و قهراً با هوس‌های مردم درگیر شود، باید به‌وسیله‌ی نماز خودسازی و خود را از ایمان سیراب کند (قراّتی، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۲۶۰).

۵-۲-۳- الزامات اخلاق اجتماعی

برای رسیدن همه‌ی افراد جامعه به هدایت عمومی که از آن به هدایت اجتماعی تعبیر شده است، نیز الزاماتی به شرح ذیل لازم است که در سوره‌ی لقمان به‌خوبی بیان شده است. این الزامات اخلاقی همان ضروریاتی هستند که اگر افراد جامعه رعایت کنند و به آن ملتزم باشند، رستگار خواهند شد.

جدول شماره‌ی ۸. الزامات اخلاق اجتماعی

ردیف	شماره	مضمون پایه
۱	۲	قرآن دانشمند حکیمی است که در عین خاموشی، با هزار زبان سخن می‌گوید، تعلیم می‌دهد، اندرز می‌گوید، تشویق می‌کند، انذار می‌نماید، داستان‌های عبرت‌انگیز بیان می‌کند.
۲	۳	ارشاد و هدایت باید همراه رحمت و محبت باشد.
۳		نیکوکاران آمادگی پذیرش حق را دارند.
۴	۴	وجوب تشکر از مادر به‌عنوان مربی و پرورش‌دهنده‌ی انسان
۵	۱۵	ایمان به معاد ضامن اصلاح امور و اطاعت انسان از راه خداست.
۶	۱۷	در مسیر امر به معروف و نهی از منکر باید صبور باشیم.
۷		ایمان به معاد ضامن اصلاح امور و اطاعت انسان از راه خداست.
۸	۲۷	مصادق کلمات الله پیامبران و اهل بیت هستند که به‌مثابه الگو باید به آنان اقتدا کرد.

اولین الزام در مسیر تحقق الگوی نظام اخلاق اجتماعی مبتنی بر سوره‌ی لقمان، توجه به قرآن کریم به‌عنوان نه‌تنها یک کتاب مقدس و دارای آموزه‌های اخلاقی و تاریخی، بلکه یک کتاب هدایت عالمانه و حکیمانه است که خالق جهان هستی آن را نوشته شده است. باید توجه داشت که قرآن دانشمند حکیمی است که در عین خاموشی، با هزار زبان سخن می‌گوید، تعلیم

می‌دهد، اندرز می‌گوید، تشویق می‌کند، انذار می‌نماید و داستان‌های عبرت‌انگیز بیان می‌کند؛ بنابراین، به همین علت گفته شده که اگر همه‌ی درختان روی زمین قلم شوند، بازهم نمی‌توانند اسرار و لایه‌های باطنی این کتاب را بنویسند. با در نظر گرفتن حجم عظیم درختان روی زمین و جنگل‌هایی که بسیاری از کوه‌ها و دشت‌ها را پوشانیده است و تعداد قلم‌هایی که از آن به وجود می‌آید و همچنین اگر همه‌ی اقیانوس‌های روی زمین که تقریباً سه چهارم صفحه کره زمین را با عمق و ژرفای بسیار پوشانیده است، مرکب شوند، چه وضع عجیبی را برای نوشتن ایجاد می‌کند و چقدر علوم و دانش‌ها را با آن می‌توان نوشت. مخصوصاً با توجه به افزوده شدن هفت دریای دیگر به آنکه هر کدام از آن‌ها معادل همه‌ی اقیانوس‌های روی زمین باشد و به‌ویژه با توجه به اینکه عدد هفت در اینجا به معنی تعداد نیست، بلکه برای تکثیر است و به دریاهای بی‌حساب اشاره می‌کند، روشن می‌شود که وسعت دامنه‌ی علم خداوند تا چه حد گسترده است و تازه همه‌ی این‌ها پایان می‌گیرد و باز علوم او پایان نخواهد گرفت. این تصویرسازی به قدری زنده و گویا است که امواج فکر انسان را در افق‌های بی‌کران و نامحدود با خود همراه می‌برد و غرق در حیرت و ابهت می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۷۴).

دومین الزام در مسیر تحقق الگوی نظام اخلاق اجتماعی مبتنی بر سوره‌ی لقمان، مصاحبت کریمانه و اخلاق‌مدارانه با مردم در جامعه است، اعم از موافقات و مخالفان. قرآن کریم به دفعات بر مسئله مصاحبت به نیکو و معروف سخن گفتن در دنیا تأکید می‌کند و بیان می‌دارد که یکی از مهم‌ترین الزامات تحقق اخلاق اجتماعی در سطح کلان جامعه، رعایت ادب و احترام متقابل به همدیگر است (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳۲۳).

سومین الزام در مسیر تحقق الگوی نظام اخلاق اجتماعی مبتنی بر سوره‌ی لقمان، مسئله‌ی شکرگزاری و تقدیر از خدمات و زحمات دیگران است. این مسئله به قدری مهم است که اولین فرمان خدای متعال پس از اعطای حکمت به لقمان، شکرگزاری است: «أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ» (قراحتی، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۲۳). نکته‌ی اخلاقی خاص این بخش، شروع ماجرای شکرگزاری و تقدیر از والدین در مرحله‌ی اول است و در مراحل بعدی، دیگر اعضای خانواده و سپس معلمان و مربیان و در ادامه، دیگر مسئولان و متولیان امور در جامعه. همان‌گونه که قبلاً در بخش اخلاق فردی بیان شد، اولین لازمه‌ی مسیر اخلاق فردی، شکرگزاری از خداوند است و اکنون در مسیر تحقق الگوی اخلاق اجتماعی، مسئله‌ی شکرگزاری از والدین و دیگر افراد جامعه با اخلاق کریمانه و مصاحبت نیکو و معروف سخن گفتن بیان شده است. البته همان‌گونه که اطاعت از والدین مشروط به موافقت با اوامر و نواهی الهی است، مسئله‌ی تشکر از دیگر افراد جامعه و اطاعت از دستورهای حاکمان نیز دقیقاً با همین شرط قابل تحقق و امتثال است (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳۲۳).

۵-۲-۴- موانع اخلاق اجتماعی

در بخش پایانی نیز، برخی از موانع تحقق الگوی نظام اخلاق اجتماعی مبتنی بر سوره‌ی لقمان درج شده است. این موانع امکان رشد را از انسان و جامعه سلب می‌کند و زمینه‌ساز نزول و سقوط

انسان‌ها و بالتبع جامعه را فراهم می‌آورد؛ بنابراین، وقتی راه هدایت و رشد و تکامل را شناختیم، از هدف و مقصد آگاهی یافتیم و راهبر را پذیرفتیم و بر اساس رهنمودهای او حرکت را آغاز کردیم، قهراً با موانعی مواجه خواهیم شد که باید با آن‌ها مقابله کنیم.

جدول شماره ۹. موانع اخلاق اجتماعی

ردیف	شماره	مضمون پایه
۱	۴	مهم‌ترین انگیزه‌ی انسان‌های نیکوکار برای پرهیز از گناه و انجام وظایف، یقین به معاد است.
۲	۶	هر چیزی که انسان را از راه خدا و اطاعت او بازدارد، مصداق لهُو الحدیث خواهد بود.
۴	۸	تحقیر و تمسخر مستکبران با وعده‌ها و بشارت‌های الهی برای مؤمنان واقعی جبران می‌شود.
۵	۱۱	کسانی که به سراغ غیر خدا می‌روند، هم گمراه‌اند و هم ظالم
۶	۱۴	سرانجام همه‌ی ما به‌سوی خداست؛ پس از ناسپاسی نسبت به والدین بترسیم.
۷	۱۸	پرهیز از فخرفروشی بر مردم
۸	۲۰	جدال منطقی نیکوست؛ اما جدالی که بدون پشتوانه‌ی علمی و به دور از هدایت الهی و مخالف با کتاب خدا باشد، بی‌ارزش است.
۹		این گروه لجوج نه خود دانشی دارند و نه به دنبال راهنما و رهبری هستند و نه از وحی الهی استمداد می‌جویند.
۱۰	۲۱	شیطان آنان را به این دعوت فرا می‌خواند؛ به‌سوی عذاب آتشین.
۱۱	۲۳	کفار در دنیا نیز حتی یک‌لحظه خارج از تدبیر خدا نیستند و اگر با متاع اندک دنیا بهره‌مندشان می‌کند، چیزی نخواهد گذشت که مضطر و ناچارشان می‌کند تا با پای خود به‌سوی عذابی غلیظ روان شوند.
۱۲	۲۴	بهره‌مند شدن کفار از نعمت به خاطر لطف نیست، بلکه برای بیشتر شدن گناه آنان است.
۱۳	۳۲	رفاه مادی، عامل غفلت است؛ اما خطرها و تنگناها عامل توجه، تضرع، خلوص و غرورزدایی است
۱۴	۳۴	به گفته‌ی کاهنان، فال‌بینان، کف‌بینان و پیشگویان درباره‌ی آینده‌ی خود اعتماد نکنیم.

بر اساس آموزه‌های اخلاقی مستخرج از سوره‌ی لقمان و تحلیل و دسته‌بندی آن‌ها با روش تحلیل مضمون چنین به‌دست آمد که مهم‌ترین مانع تحقق الگوی نظام اخلاق اجتماعی، پرداختن به لهو‌الحديث و دوری از یقین و حقیقت معرفی‌شده است. خدای متعال در سوره‌ی مبارکه‌ی لقمان، نخست، با توصیف محسنین به افرادی اهل یقین و دور از لهو‌الحديث به این موضوع پرداخته و دوم، با توصیف جاهلان و منحرفان و مجادله‌گران به افرادی بدون علم: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ» (لقمان: ۲۰)، به این موضوع مجدد اشاره کرده است. در بخش اول، با توصیف محسنین با سه وصف اهل نماز بودن، اهل زکات بودن و اهل یقین بودن، پیوند آنان را با حق و حقیقت بیان کرده و نشان داده است، یقین آنان به دادگاه قیامت،

همان انگیزه‌ی نیرومندی است که برای اقامه‌ی نماز و پرهیز از گناه دارند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، م ص ۱۰).

معلوم است که یقین به آخرت مستلزم یقین به توحید و رسالت و همه‌ی شرایط و مراحل تقوی نیز هست و همه‌ی این توصیف‌ها که برای آنان کرده به این خاطر است که ایشان از گوش کردن به لهو‌الحديث پرهیز دارند و به دنبال حقیقت هستند (طباطبایی، ۱۳۹۷، ج ۱۶، ص ۳۱۳). منظور از مجادله‌گران و جاهلان در این سوره، کسانی است که به سخنان لهو و حکایات بیهوده و سخنان خرافه و آلات لهو و غنا عادت دارند تا با آن مردم را سرگرم کنند و از طریق حق و استماع قرآن بازدارند. مصداق لهو‌الحديث در این زمان شاید رمان‌های دروغ و مجله‌های بی‌اساس پر از خرافات و افسانه باشد و شاید مصداق دیگرش رادیو و سینما و تلویزیون باشد (امین، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۱۲۷).

۶- نتیجه‌گیری

سوره‌ی لقمان ازجمله سوره‌هایی است که اگرچه به‌صورت پراکنده، آیاتی اخلاقی را بیان کرده؛ اما در ساختار خود، مفاهیم اخلاقی را با نظم و انسجامی مشخصی بیان نموده است و با تمرکز بر گفت‌وگوی میان لقمان و فرزندش تلاش دارد تا الگوی تربیت اخلاقی مؤثری را عرضه کند. در این پژوهش تلاش شد، با استفاده از روش تحلیل مضمون به‌عنوان یک روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن‌محور، گزاره‌های اخلاقی این سوره با استناد به تفاسیر استخراج و دسته‌بندی گردند و درنهایت، مضامین سازمان‌دهنده یا همان مقوله‌های اصلی مطرح‌شده در آن‌ها کشف و شناسایی شوند.

مطالعه‌ی دقیق و روشمند گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان با روش تحلیل مضمون نشان داد که مطالب بیان‌شده در این سوره نه صرفاً به‌صورت توصیه‌های اخلاقی پراکنده، بلکه با برنامه‌ریزی مفهومی مشخص، درصد تربیت فرد و جامعه‌ای مبتنی بر ایمان، خردورزی، مسئولیت‌پذیری و رفتارهای متعادل است. تحلیل مضامین آیات این سوره نشان داد که مفاهیم اخلاقی این سوره هم در دو رویکرد تقابلی بیان فضائل و رذایل بیان‌شده است و هم دو جهت‌گیری فردی و اجتماعی دارد.

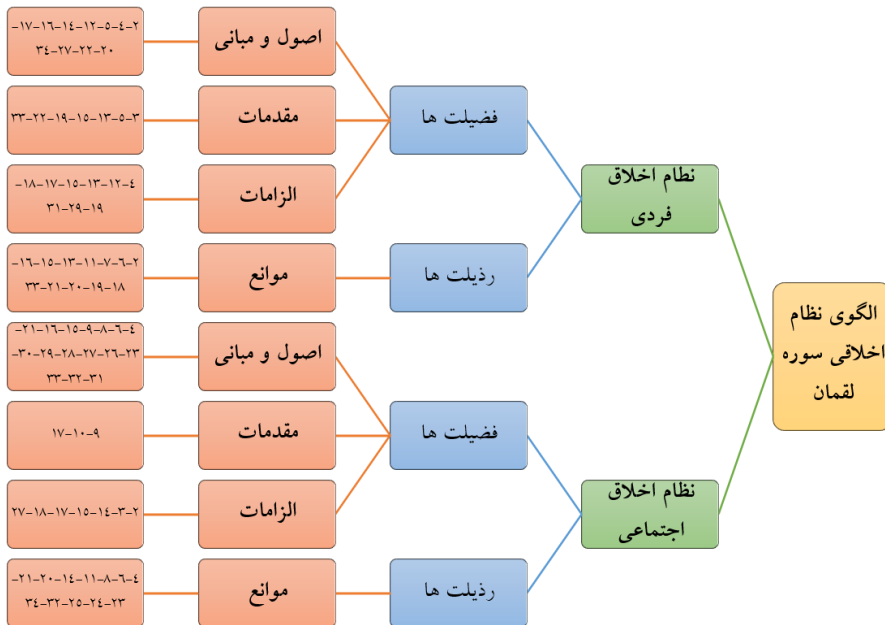
در این تحقیق، از ۳۴ آیه‌ی سوره‌ی لقمان، ۱۷۵ گزاره اخلاقی به‌عنوان کدگذاری اولیه‌ی تحقیق با استناد دقیق به تفاسیر قرآن کریم استخراج شد که پس از بازبینی و دسته‌بندی، درنهایت، ۱۰۸ مضمون پایه تدوین گردید. در مرحله‌ی دوم اجرای روش تحلیل مضمون و دسته‌بندی مضامین پایه، ازآنجا که به دنبال ترسیم ساختار نظام‌مند گزاره‌های اخلاقی این سوره بودیم، با استناد به دانش علم مدیریت توانستیم این گزاره‌ها را در چهار بخش اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع دسته‌بندی کنیم.

یافته‌های تحقیق بیان‌کننده‌ی آن است که حدود ۳۲ درصد از گزاره‌های اخلاقی این سوره به دنبال معرفی موانع یا اصلاح رذایل اخلاقی بودند و حدود ۶۸ درصد به‌منظور ترسیم دیگر ارکان

نظام اخلاقی یا بیان فضائل اخلاقی هستند.

مجموعه مضامین اخلاقی این سوره در دو جهت‌گیری فردی و اجتماعی قابل‌تفکیک است که در هر بخش نیز، چهار رکن اصلی نظام‌های اخلاقی قابل تبیین هستند. به همین منظور، در این مقاله از اصطلاح «الگوی نظام اخلاقی» در دو سطح فردی و اجتماعی استفاده‌شده است تا نشان دهیم که آموزه‌های اخلاقی این سوره قابلیت تدوین به‌عنوان یک الگو و مدل به‌مثابه نظام اخلاقی را دارند.

درنهایت می‌توان گفت که سوره‌ی لقمان نه‌تنها مجموعه‌ای از مضامین اخلاقی را به‌منظور ایجاد فضائل و اصلاح رذایل اخلاقی ارائه داده است، بلکه با چینش هدفمند آن‌ها و پیوند دادنشان با باورهای توحیدی، به دنبال ایجاد یک الگو و نظام جامع اخلاق اسلامی در دو جهت‌گیری فردی و اجتماعی است. در پایان، نمایی کلی از این الگو در دو جهت‌گیری فردی و اجتماعی، با دو رویکرد بیان فضائل و اصلاح فضائل که به‌صورت دقیق ترسیم‌کننده‌ی چهار رکن هر نظام اخلاقی است، با استناد به آیات هر بخش ارائه‌شده است.

نمودار شماره‌ی ۴. گزاره‌های اخلاقی سوره‌ی لقمان

تعارض منافع: این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی بر اساس ابلاغ شماره‌ی ۷۱۷۳ انجام‌شده است.

منابع

- قرآن کریم.
- امین، نصرت بیگم؛ مخزن العرفان فی تفسیر القرآن؛ اصفهان: انجمن حمایت از خانواده‌های بی‌سرپرست، بی‌تا.
- باردن، لورنس؛ تحلیل محتوا؛ ترجمه‌ی ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی؛ تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵ ش.
- بحرانی، سید هاشم‌بن سلیمان؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ قم: بنیاد بعثت، ۱۳۷۳ ش.
- دعوتی، سیده زهرا؛ تفسیر ساختاری سوره‌ی لقمان؛ قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۵ ش.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد؛ المفردات فی غریب القرآن؛ تصحیح عدنان داودی؛ بیروت: دارالعلم، ۱۴۱۲ ق.
- رامیار، محمود؛ تاریخ قرآن؛ تهران: نشر اندیشه، ۱۳۴۶ ش.
- زمخشری، محمودبن عمر؛ الکشاف؛ بیروت: دار الکتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.
- الصالحی، حسن عبدالحسین؛ قرآن درمانی؛ قم: بی‌نا، ۱۳۸۵ ش.
- طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۷ ش.
- طبرسی، فضل‌بن حسن؛ مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
- طوسی، محمدبن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار احیا التراث العربی، بی‌تا.
- طیب، عبدالحسین؛ اطیب البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
- عابدی جعفری، حسن و دیگران؛ «تحلیل مضمون و شبکه‌ی مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»؛ اندیشه‌ی مدیریت راهبردی، شماره‌ی ۱۰، ۱۳۹۰ ش.
- عترت دوست، محمد و دیگران؛ «شبکه‌ی مضامین عوامل ایجاد فقر در جامعه‌ی اسلامی از منظر آیات قرآن و احادیث اهل‌بیت»؛ مطالعات قرآن و حدیث، شماره‌ی ۲۷، ۱۳۹۸ ش.
- فخر رازی، محمدبن عمر؛ التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)؛ بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۲۰ ق.
- فضل‌الله، محمدحسین؛ تفسیر من وحی القرآن؛ بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
- فیض کاشانی، ملامحسن؛ المحجة البیضا؛ تهران: اسلامی، بی‌تا.
- قرائتی، محسن؛ تفسیر نور؛ تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن کریم، ۱۳۸۸ ش.
- قرشی، علی اکبر؛ تفسیر احسن الحدیث؛ تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۱ ش.
- مصباح یزدی، محمدتقی؛ دروس فلسفه اخلاق؛ قم: مؤسسه اطلاعات، ۱۳۷۰ ش.
- مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار استاد شهید مطهری؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۷ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
- موسوی، سیدرضا؛ سلیمانی‌فرد، خدیجه؛ «سبک زندگی بر اساس نصایح قرآنی حضرت لقمان»؛ نشریه‌ی قرآنی کوثر، شماره‌ی ۵۸، ۱۳۷۴ ش.
- میبدی، احمدبن محمد؛ کشف الاسرار و عدة الابرار؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱ ش.
- میناخانی، مریم؛ ساختار معنایی سوره‌ی لقمان با محوریت حکمت قرآنی؛ تهران: دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۴ ش.

- Attride- Stirling, J, (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Reasearch", Qualitative Reasearch, Vol.1, No.3, Pp.385- 405.
- Braun, V. & Clarke, V, (2006), "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, Pp. 77- 101.
- Braun, V. & Clarke, V., "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, 2006, P. 80- 101.
- Given L.M, (2008), "the sage encyclopedia of qualitative Methods". Vol. 1- 2, California: sage.